

T. Sai

WOODEN WARE COLLOCATION FROM OSIPOVA MOHYLA

In the article the set of wooden tableware is published from the scythian burial mound of Osipova Grave in Poingulli. The analysis of complex of tableware is carried out on the background of similar finds from other sights. An attempt to define the place of wooden tableware in life of scythian tribes is done.

Keywords: scythians, wooden tableware, sacral tableware, bowl, two-handed bowl, cult.

УДК 902.01:725.963(282.274.318)

Шелехань О. В.

ОБОРОННІ СПОРУДИ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ Р. ПІВДЕННИЙ БУГ

Статтю присвячено дослідженню фортифікаційних споруд Северинівського городища скіфського часу, розташованого в середній течії р. Південний Буг. Подано спроби реконструкції зовнішнього вигляду та конструктивних особливостей оборонних споруд на різних етапах їх функціонування. Також намічено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: городище, оборонні споруди, скіфський лісостеп.

Упродовж польових сезонів 2009–2010 рр. об'єднаною польсько-українською експедицією НаУКМА та УАМ під керівництвом Ю. В. Болтрика та М. Ігнашака було проведено роботи з дослідження Северинівського городища. Пам'ятка археології розташована на правому березі р. Ров, правої припливи Південного Бугу. Адміністративно городище розташоване на території Жмеринського р-ну Вінницької обл. Являє собою мисове укріплене поселення підпрямокутної форми з одним двором і однією лінією оборони. З південно-західної напільної сторони захищено валом та ровом, з північно-східної – валом з ескарпом і природним рівчаком. З північної та західної сторін постійно піддається руйнуванню внаслідок прокладення насипу залізниці й ерозії покинутого кар'єра. Сучасна площа городища становить близько 5 га.

Перші пошуки для вивчення фортифікації зазначеної пам'ятки здійснені в 1950-х рр. експедицією ЛГУ під керівництвом М. І. Артамонова [1]. Було зачищено південно-західний край урвища, куди городище безперестанно сповзає до сьогодні. Дослідники констатували наявність під валом культурного шару, що його було представлено ямою із зольним заповненням та вогнищем на кам'яній вимостці. Сам вал було поділено на два

горизонти за наявністю прошарку, пов'язаного з пожежею. На це вказували сліди обгорілої деревини та обпеченої глини. З незрозумілих причин повністю рів досліджено не було. Таким чином, констатовано, по-перше, значний доукріплений час існування поселення та, по-друге, наявність двох будівельних періодів [2].

Під час робіт вдалося здобути нові дані щодо особливостей устрою оборонних споруд Северинівського городища. Нами зроблено переріз та знято п'ять профілів оборонних споруд. Два профілі було знято з ескарпу. Переріз отримали в результаті зачистки тієї ж самої частини валу, що і в 1953 р. Але від попереднього він відстоїть приблизно на 15 м. Адже сучасна лінія урвища значно просунулась вглиб городища внаслідок ерозії.

Переріз 2009 р., перпендикулярний до позадвожньої вісі валу, що був прокладений по лінії південний схід – північний захід, має такий вигляд (рис. 1, 1).

Вал, заввишки 2,65 м від похованого ґрунту і завширшки близько 20 м, складається із шарів глини різного кольору і консистенції. Внутрішня пола «лягає» у заглиблення, котре можна вважати передвальною виїмкою, звідки вибирали ґрунт для насипу. Під внутрішньою полою зафік-

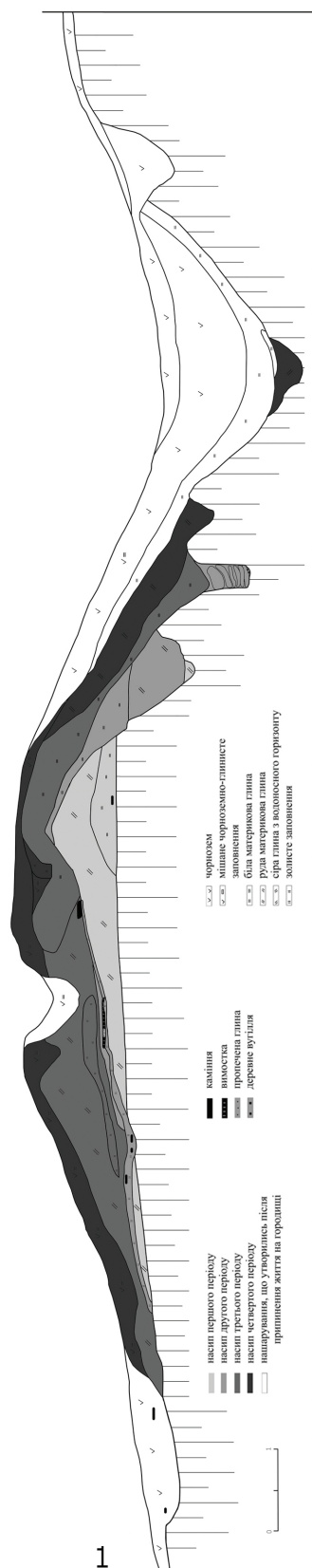

Рис. 1. Переріз оборонних споруд

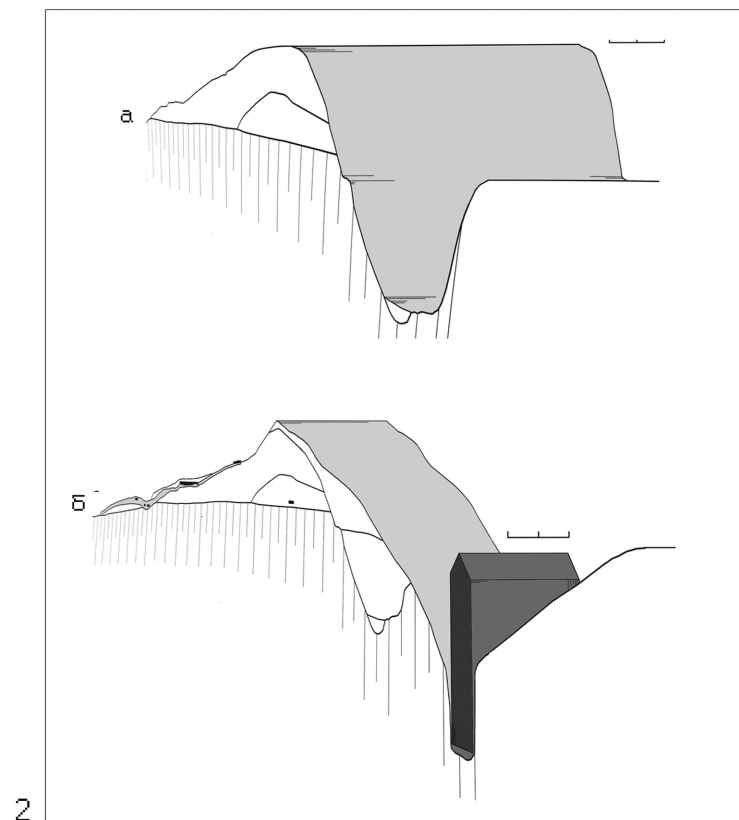

Рис. 2. Реконструкція зовнішнього вигляду споруд: а – перший будівельний період; б – другий будівельний період

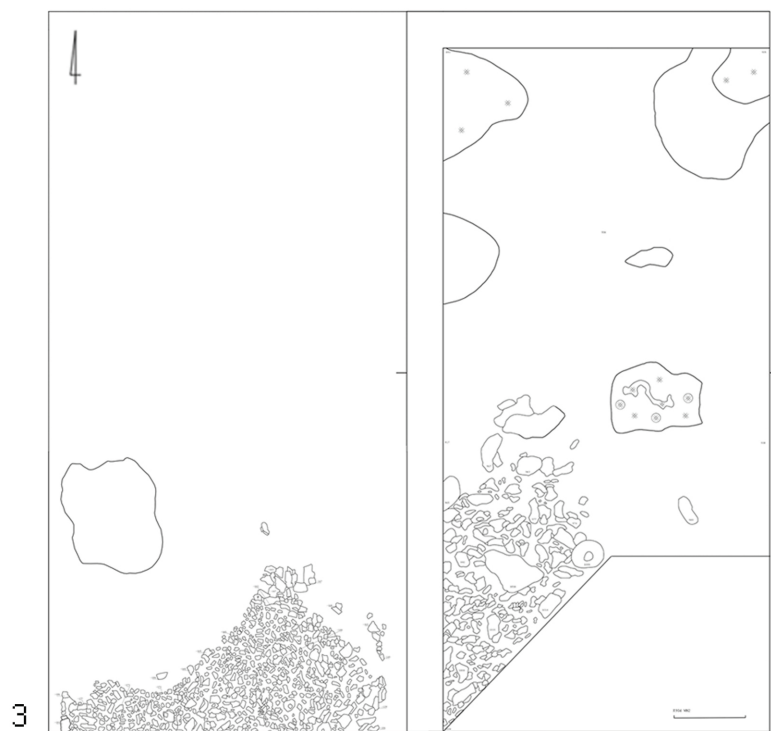

Рис. 3. Креслення кам'яного накліду

совано кам'яну вимостку зі слідами пропеченої глини. Вона перекрита попелястим прошарком із включеннями дрібного каміння та вугільною лінзою. У 3 м від вимостки цей прошарок частково заглиблений у похований ґрунт. Насип валу лежить безпосередньо на шарі суглинку, виходячи з чого можна зробити висновок, що перед його спорудженням чорнозем було задалегідь знято.

З напільної сторони вал доповнено ровом. На початок розкопок він був значно оплилим. Під час роботи під південно-східною зовнішньою полою вала, що плавно спускалась у рів, було виявлено сліди ще трьох ровів. Оскільки кожен з чотирьох ровів послідовно перекритий шарами ґрунту, можна констатувати наявність чотирьох будівельних періодів. Така, на перший погляд, недоцільна система перекривання попереднього рову наступним валом трапляється серед скіфських старожитностей, що було зафіксоване, наприклад, на Кам'янському [3] та Циркунівському [4] городищах.

Розглянемо поетапно елементи конструкції.

У цілому, на сьогодні можна з певною ймовірністю реконструювати зовнішній вигляд фортифікаційних споруд лише першого та другого будівельних періодів (рис. 1, 2), оскільки їх насипи було надійно законсервовано наступними шарами.

Рів № 1 первинно мав трикутну форму, проте зазнавши підчистки, набув трапецієвидної форми, про що свідчить стратиграфія його придонної частини та «сходинка» із зовнішньої стінки. Від рівня давньої похованої поверхні його глибина становить 2,05 м, ширина 3,25 м. За стратиграфією насипу з першим ровом пов'язані нижні щільні прошарки валу. Це первинний насип із білої та рудої глин заввишки 1,35 м. З внутрішньої сторони, плавно спадаючи, насип тягнеться на 11 м, утворюючи так званий «банкет» – штучне підвищення для зручності пересування захисників городища. Таку деталь конструкції було знайдено в насипі першого періоду Немирівського городища [3]. Судячи з того, що ми не бачимо слідів фіксації у насипі першого періоду надвальної дерев'яної споруди, можна припустити, що в цей час вал не мав додаткових споруд як, наприклад, другого періоду укріплення Великого Більського городища [5]. З іншого боку, цілком ймовірно, що вона мала вигляд легкої каркасної конструкції, опорні стовпи якої не потрапили в переріз.

Бачимо також, що вказаний вище попелястий прошарок та кам'яна вимостка повністю перекривають внутрішній насип першого періоду. Очевидно, що вони належать до часу функціонування першого валу або безпосередньо передують спорудженню другого. Більшої уваги потре-

бує факт наявності невеликого прошарку пропеченої глини по сусідству з вимосткою. Серед вітчизняних науковців точиться дискусія щодо її характеру і призначення як елемента земляного насипу. Одні вважають, що при зведенні валу глину обпалювали для набуття нею цементувальних властивостей. Інші дотримуються протилежної думки. Згідно з нею, пропечена глина в насип валу потрапила в результаті деструктивних чинників, пов'язаних із дерев'яними конструкціями оборонних споруд (історіографію питання див. [6, с. 30]). Сьогодні з розширенням джерельної бази ясно, що право на існування мають усі ці теорії через нерівноцінність умов в кожному конкретному випадку [7]. Так, на Северинівському городищі утворення пропеченої глини впевнено пов'язується з життєдіяльністю мешканців городища. Адже вона розміщена на площині банкету у віддалені від гребеня валу і залягає в комплексі кам'яною вимосткою.

Рів № 2 незвичної форми – трикутний з вузькою глибокою канавою в основі. Загальна глибина – 3,7 м, ширина – 5,5 м. Ширина канави – 0,6 м, глибина – 1,4 м.

Вал другого періоду було досипано у висоту лише на 45 см і тепер його загальна висота становить 1,8 м. Зовнішній схил став пологішим за рахунок засипання першого рову. Насип також не має слідів дерев'яної конструкції. Натомість кардинальної перебудови зазнав рів, викопаний за 2,5 м від попереднього. У цьому випадку можна припустити, що зафіксована на дні глибока вузька канава слугувала для вертикальної фіксації надоб'їв у рові. На це вказує сама форма канави та рештки деревного вугілля на її дні. Подібні конструктивні особливості зафіксовані на Люботинському [8], Великогомольшанському [7], Семилукському [9] городищах.

З огляду на стратиграфію материкових запливів, можна стверджувати, що частокіл існував не весь час функціонування валу і рову другого періоду. Можливо, зазнавши руйнування, надоб'їв було витягнуто, і канава замулилася протягом кількох років. Після цього рів було засипано і споруджено конструкцію наступного періоду.

Рів № 3 порівняно невеликий, після побудови наступного рову від нього збереглась лише нижня придонна частина трикутної форми. У цілому можна сказати, що його глибина становила 2,75 м, ширина – до 5 м. Заповнення має характер запливу.

Третій будівельний період позначено більшими масштабами робіт. Висота валу становила 2,4 м, ширина – до 11 м. Таким чином, вал набув трапецієподібної форми і наблизився до сьогоденних розмірів. Судячи із зовнішнього схилу валу, пропорції схилів рову були близькими до попереднього. Але в цьому випадку, можливо,

мало місце підрізання верхньої частини валу з метою зробити схил стрімкішим.

Рів № 4 найбільший, завглибшки 4,05 м, завширшки до 15,7 м. Спочатку мав трикутну форму. Після підчистки, сліди якої збереглися в стратиграфії, форма рову наблизилась до трапецієподібної. Хоча будівельники не досягли початкової глибини, рів було розширено приблизно на 2 м. Заповнений він материковими запливами, перевідкладеним ґрунтом, що сповз із валу, та сучасним сміттєвим шаром.

Використання ґрунту з внутрішньої території городища для спорудження валу також починалося зі спорудженням четвертого періоду. На це вказує різка відмінність характеру шарів. Очевидно, що із зовнішньої частини насипалась материкова глина, вийнята з рову, тоді як із внутрішньої – мішаний чорноземно-глиняний ґрунт.

У шар, що є насипом третього періоду, згори впущено трапецієвидну яму з шириною нижньої основи, де вона мала попелясте заповнення, близько 50 см. Можна припустити, що тут ми маємо справу зі стовповою ямою. В такому випадку дерев'яна конструкція четвертого періоду постає у вигляді частоколу. Досить проста конструкція такого типу відома за розкопками на Великому Більському [5], Мохначанському та Циркунівському городищах [6]. На жаль, внаслідок дії природних й антропогенних чинників неможливо точно встановити зовнішній вигляд валу і його найбільші параметри. Наразі можемо лише констатувати сучасну загальну висоту оборонних споруд від вершини валу до дна найглибшого рову, яка становить 6,7 м. Для порівняння, загальна висота споруд Великого Більського городища становила 7,58 м [5]. Загальні параметри оборонних споруд наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. Параметри оборонних споруд у різні періоди, м

Період	Розмір рову		Розмір валу		Загальний розмір	
	глибина	ширина*	висота	ширина	висота	ширина
1	2,05	3,25	1,35	9**	3,4	12,25
2	2,3***	5,5	1,8	9**	4,1	14,5
3	2,4	5,6	2,35	11	4,75	16
4	4,05	15,7	2,65****	20	6,75	35,7

Примітки: * теоретична ширина, виходячи з кута нахилу зовнішнього схилу валу; ** ширина з врахуванням банкету; *** глибина без врахування глибини опорної канави; **** станом на сьогодні.

Під час дослідження території городища, в 3 м на північний схід від перерізу було зафіксовано кам'яний накид, що заходив під вал (рис. 1, 3). Накидка правильної підпрямокутної форми діаметром близько 4 м. Подібну картину можна побачити і в перерізі 1953 р. Існування під валом

розрізаних кам'яних майданчиків підтверджується попередніми розкопками [2], хоча їх трактовано як елементи культурного шару.

У цілому, використання каменю в оборонних спорудах не є сталою рисою городищ скіфського Лісостепу. Припускають, що в цьому випадку має місце вплив гальштатських традицій [10], як, наприклад, на сусідньому Григорівському городищі на Дністрі [1] Проте не останню роль відіграють і природні чинники – городища Поділля часто споруджували поблизу виходів на поверхню покладів каменю.

Серед нечисленних прикладів облицювання схилів валу викладка внутрішньої частини взагалі представлена поодинокими випадками. Схожу картину було простежено на Великогомольшанському городищі V–IV ст. до н. е. [11]. Дослідники Мостищенського городища вважають, що подібний накид крейдяних каменів був одним із засобів запобігти обмиванню [12]. Проте в нашому випадку зафіксовано не суцільну вимостку вздовж насипу, а розрізнені майданчики. Можна припустити, що тут маємо справу з фундаментом легкої вежі.

Додатково, для уточнення загальної картини було знято профілі сучасної денної поверхні оборонних споруд. Вони показали, що вал по всій довжині має однакову форму, повторюючи рельєф мису, на якому було споруджено городище. Лише в деяких вал набув сплющеної форми внаслідок ушкоджень, завданих під час Другої світової війни. Таким чином, можна стверджувати, що вал із ровом, споруджені з напільної сторони, всюди мали однакову конструкцію.

Профілі валу з північно-східної сторони, незважаючи на його невеликий розмір, чітко вирізняються на тлі природного ландшафту. Тут можна побачити рештки невеликого валу округлої форми та, що хотілося б підкреслити, передвальної земляну «подушку». Така форма насипної конструкції практично повністю повторює принцип залягання шарів першого будівельного періоду великого валу.

Деякі осторонь загальної побудови лишається переріз 1953 р., де виявлено два будівельних періоди та культурний шар під насипом. Проте, якщо накласти культурний шар перерізу 1953 р. на перший будівельний період 2009 р., то вони практично повністю збігаються. Можна припустити, що незафіксовані дослідниками менші рови загубилися на тлі загальної картини перерізу – цілковито глинистий насип валу споруджено на суглинному похованому ґрунті взагалі без чорнозему.

Неукріплений період життя поселення можна звести до мінімуму, адже культурні шари, виявлені під валом, безпосередньо пов'язані з функціонуванням перших фортифікаційних споруд.

З часом конструкції зазнали чимало змін. Спорудивши перший варіант валу, давні фортифікатори, очевидно, надалі удосконалювали його лише з напільної сторони. Всього нами було зафіксовано чотири будівельні періоди та два ремонти. Проте не варто сприймати роботу на спорудженні валів городища як безперервний процес. За останніми розробками, час кожного такого періоду не перевищував один літній сезон [13]. Ця логічна теза підтверджується етнографічними даними та розрахунками.

Наразі актуальним є продовження досліджень оборонних споруд Северинівки. По-перше, це зумовлено потребою пов'язати кам'яний накид з-під внутрішньої поли валу з певним будівельним періодом. По-друге, перспективним напрямом дослідження є розробка історичної долі городища. Адже зафіксовані сліди вугілля та попелу в шарах валу ставлять додаткові питання

про те, хто їх залишив – мешканці чи нападники.

Підсумовуючи, зазначимо, що за сучасними хронологічними побудовами весь скіфоїдний археологічний матеріал пам'ятки вкладається в VI ст. до н. е. Матеріальна культура Северинівського городища тісно пов'язана зі скіфським шаром Немирівського городища [14], виявлено схожі риси також у фортифікації. Проте на тлі досить потужного культурного шару речовий комплекс Северинівки незначний. Незначний культурний шар поряд з активною будівельною діяльністю може пояснюватись тим, що городище існувало лише як опорний пункт на вододілі в системі городищ Подільської групи [15]. Адже час його існування обмежується виключно часом функціонування Немирівського городища як центра скіфського західноукраїнського лісостепу*.

1. Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. / М. И. Артамонов // КСИИМК. – 1955. – № 59. – С. 100.
2. Смирнова Г. И. Севериновское городище [по материалам Юго-подольской экспедиции 1947–1948, 1953 гг.] / Г. И. Смирнова // АСГЭ. – 1961. – С. 91.
3. Моруженко А. О. Оборонні споруди Немирівського городища / А. О. Моруженко // Археологія. – 1975. – № 15. – С. 66.
4. Звіт про дослідження Циркунівського городища та його округи у Харківському районі Харківської області в 2008 р. / [К. Ю. Пеляшенко, А. А. Крютченко] – Харків, 2008. – Машинопис, польовий опис, список ілюстрацій, альбом // Науковий архів ІА НАНУ України. – 2008/58. – С. 16.
5. Шрамко Б. А. Оборонні споруди Великого Більського городища / Б. А. Шрамко, И. Б. Шрамко // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава, 1991. – С. 46.
6. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко. – К. : Вид-во ІА НАНУ, 2010. – С. 30.
7. Шевченко А. А. Оборонительные сооружения городища скифского времени Россошки на Среднем Дону / А. А. Шевченко // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж, 2006. – Вып. 12. – С. 137.
8. Шрамко Б. А. Люботинское городище / Б. А. Шрамко // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — Рис. 3.
9. Пряхин А. Д. Семилуцкое городище позднескифского времени на р. Дон / А. Д. Пряхин, Ю. Д. Раззуваев // Археологические памятники Среднего Поочья. – Рязань, 1995. – Вып. 4. – Рис 3, 4.
10. Моруженко А. А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. / А. А. Моруженко // СА. – 1985. – № 1. – С. 170.
11. Шрамко Б. А. Поселення скіфського часу і басейні Дінця / Б. А. Шрамко // Археологія – Т. XIV. – 1962. – Рис. 4.
12. Синюк А. Т. Мостищенский комплекс древних памятников. / А. Т. Синюк, В. Д. Березуцкий. – Воронеж. : Изд-во ВГПУ, 2001. – С. 101.
13. Крютченко А. А. К вопросу об оборонительных сооружениях скифского времени / А. А. Крютченко // Каразинські читання. – Харків, 2008. – С. 164.
14. Смирнова Г. И. Гальштатский компонент в раннескифской культуре Лесостепи Северного Причерноморья [по материалам Немировского городища] / Г. И. Смирнова // РА. – 2001. – № 4. – С. 39.
15. Boltryk Y. Pontic trade routes – Baltic Sea area as a map of Scythian expansion / Y. Boltryk // BPS. – 2009. – Vol. 14. – P. Fig. 3.

O. Shelehan

SKIFF FORTIFICATIONS OF SEVERINIVSKOE SETTLEMENT AT BASIN OF RIVER SOUTHERN BUG

The article is devoted to the researches of fortification building on the Scythian-time hillfort Severynivka which is located in a forest-steppe part of the basin South Buh. Attempts to reconstruct original appearance and structural features of defensive building on the different stages of their functioning are given. After the row of lines their closeness is nosed to buildings of Nemyriv hillfort. Four building periods and two repairs were distinguished. It is testified to active building activity of population during short period of his existence. There are also set the prospects for further researches.

Keywords: hillfort, fortification, Scythian forest-steppe.

* Висловлюємо вдячність Ю. В. Болтрику за можливість опублікувати матеріали розкопок та І. Б. Шрамко за цінні поради.